

strijd
om
het ijs

NOOR

Arctic: New Frontier is the laureate of the 9th Prix Carmignac for Photojournalism. The award is funded by the Fondation Carmignac to encourage and support important photojournalistic reportages.

© 2019 Lannoo / Het Scheepvaartmuseum
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

ISBN 9789401463058
NUR 680/694 - D/2019/45/395

Uitgave

Lannoo, Tielt, België
info@lannoo.be
www.lannoo.be
i.s.m.
Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam
info@hetscheepvaartmuseum.nl
www.hetscheepvaartmuseum.nl

Redactie

Sara Keijzer
Sanne Koch
Diederick Wildeman

Fotografie en beeldbewerking

Bart Lahr

Vormgeving

Bart de Haas / Michaël Snitker

Vertaling

DUO vertaalburo

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van

NWB) BANK

 waterschap
amstel gooi en vecht

BankGiroLoterij

Afbeelding omslag, voorzijde

Groep aan boord van de W. Barents
De officieren van de *Willem Barents* aan boord van het schip, gebogen over een kaart, tijdens de tweede reis van het schip. Scheepshond Sailor ligt op de kajuit te slapen. Op de voorgrond het hok met duiven. Glasnegatief door William John Alexander Grant, 1879.
Het Scheepvaartmuseum, S.0090(02)009

Binnenzijde flap

Zeekaart van het noordoostelijk deel van Azië waarop de noordoostelijke doorvaart een duidelijke mogelijkheid lijkt. In: Pieter Goos. *De zee-atlas ofte water-wereld*, 1676.

Het Scheepvaartmuseum, S.1034(17)
[kaart 029]

Afbeelding omslag, achterzijde

USA, Alaska, Tikigaaq (Point Hope), mei 2018.

© Kadir van Lohuizen / NOOR for
Fondation Carmignac

Hiernaast

Het Behouden Huys op Nova Zembla
Schoolplaat naar een tekening van J.H. Isings, uitgegeven door J.B. Wolters, 1951.

Het Scheepvaartmuseum, A.5181(07)

© 2019, Noordhoff Uitgevers B.V.
Groningen/Houten

Volgende pagina →

Het carnaval
Glasnegatief door Henri Ekama,
5 februari 1883.

Het Scheepvaartmuseum, S.1525 (14) 14

Pagina 6 →→

Een verlaten overwinteringshut van Noorse walvisjagers op Bereneiland tijdens de eerste reis van de *Willem Barents* naar Spitsbergen en Nova Zembla. Glasnegatief door William John Alexander Grant, 1878.
Het Scheepvaartmuseum, S.0101(25)

het scheepvaart
national maritime
museum

strijd om het ijs

vierhonderd jaar
ontdekking
en exploitatie van
de noordpool

 | LANNOO

Inhoud

- 8 **Voorwoord**
Sara Keijzer en
Diederick Wildeman
- 12 **De Noordpool in kaart**
Diederick Wildeman
- 20 **Het noordpoolgebied in
zeventiende-eeuwse kaarten
en drukwerken**
Emma Yandle
- 28 **Doordrijvers en dwarsliggers
De arctische routes in de
zeventiende eeuw**
Diederick Wildeman
- 40 **Nederlandse pogingen en
plannen om de noordoostelijke
en noordwestelijke doorvaart
te vinden**
Diederick Wildeman
- 46 **Nederlandse schepen
in de Poolzee**
Gerald de Weerdt
- 52 **De hoogtijdagen van
het nationalisme
*De overwintering der Hollanders
op Nova Zembla*
door Hendrik Tollens**
Lotte Jensen
- 62 **Geschiedenis van de exploitatie
van het noordpoolgebied**
Louwrens Hacquebord
- 72 **Arctic: New Frontier (deel 1)**
Kadir van Lohuizen
en Yuri Kozyrev
- 78 **Nooit meer plassen**
Ramsey Nasr
- 80 **Gerrit Westerneng**
- 82 **Een ijzig gezelschap
Persoonlijke conflicten
tijdens de expedities met de
*Willem Barents 1878–1884***
Paul de Jong
- 90 **Onder het ijs**
Ellen de Bruin
- 92 **William John Alexander Grant**
- 96 **Louis Apol op Nova Zembla**
Suzanne Veldink
- 104 **Door het objectief van de
camera
Henri Ekama en de Nederlandse
noordpoolexpeditie van
1882–1883**
Sara Keijzer
- 118 **Het desolate als muze
In gesprek met Caroline Coolen**
Paul de Jong
- 120 **De moraal van het verhaal
De overwintering op Nova
Zembla in de jeugdliteratuur**
Marja Goud
- 124 **Geopolitieke belangen
in het noordpoolgebied**
Niels Woudstra
- 128 **Een verdwijnende Noordpool,
een veranderende wereld
In gesprek met Kadir van
Lohuizen**
Paul de Jong
- 130 **Arctic: New Frontier (deel 2)**
Kadir van Lohuizen
en Yuri Kozyrev
- 136 **Noten**
- 140 **Bronnen en literatuur**
- 144 **Over de auteurs**

Voorwoord

Sara Keijzer
en Diederick Wildeman

Er gaat bijna geen dag voorbij waarop de Noordpool niet in het nieuws komt. De smeltende ijskap vormt een bedreiging voor mens en natuur, maar biedt ook nieuwe kansen door het toenemen van de toegankelijkheid. De verandering van het klimaat, de opwarming van de aarde en de stijging van het zeeniveau hebben op alle delen van de wereld grote invloed. Nederland heeft door een lage ligging aan de zee hier direct mee te maken.

De recente ontwikkelingen zijn voor Het Scheepvaartmuseum de aanleiding om de geschiedenis van het noordpoolgebied, en dan met name de Nederlandse betrokkenheid, onder de loep te nemen in de tentoonstelling *Strijd om het ijs* en in deze publicatie. Al 400 jaar lang wordt het noordpoolgebied verkend en in kaart gebracht. Maar er wordt niet alleen naar de geschiedenis gekeken, ook visies op de actuele situatie en de nabije toekomst van het noordpoolgebied komen aan bod.

De historische rol van Nederland in het noordpoolgebied is zeker niet gering. Vanaf de late zestiende tot de achttiende eeuw zijn zeevaarders uit Nederland in groten getale aanwezig in de arctische wateren. Bij deze verkenning en het in kaart brengen, maar ook bij de latere exploitatie, spelen Nederlanders zelfs een hoofdrol. Dit begon in 1594–1597 met drie pogingen om de noordoostelijke doorvaart richting Azië te vinden, met onder andere Willem Barentsz. Deze Nederlandse reizen leidden ertoe dat voor het eerst de grenzen van het pakijns rond de Noordpool werden verkend.

In de zeventiende eeuw werden deze wateren het toneel van een intensieve jacht op walvissen. Nederlandse schepen domineerden ongeveer anderhalve eeuw de jacht op walvissen in de arctische wateren. Nederland heeft een groot aandeel gehad in het nagenoeg uitroeien van de Groenlandse walvis en daarom wordt na 1800 deze vaart nauwelijks nog voortgezet. In het midden van de negentiende eeuw hield de walvisvaart vanuit Nederland geheel op. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw vertrokken er weer Nederlandse schepen naar de Noordpool. Nu waren het geen walvisvaarders maar wetenschappers die het gebied bezochten. Deze tochten hebben een opmerkelijke hoeveelheid beeldmateriaal opgeleverd, zowel in de vorm van foto's als in tekeningen en schilderijen.

De exploitatie van de Spitsbergenarchipel kreeg aan het eind van de negentiende eeuw een nieuwe wending door de vondst van steenkool. Enige decennia vond er zelfs mijnbouw op het eiland plaats tot de steenkoolvoorraad uitgeput raakte. Tegelijkertijd kwamen de eerste toeristen voor een avontuurlijke pooltocht naar Spitsbergen. Door het terugtrekken van het ijs in de laatste jaren is het winnen

van delfstoffen als olie en gas op een schaal mogelijk die vroeger ondenkbaar zou zijn geweest en toeristische reizen naar het Hoge Noorden zijn nu een gewone zaak geworden.

In dit boek belichten experts van binnen en buiten Het Scheepvaartmuseum de vele aspecten van de Nederlandse geschiedenis en invloed op het noordpoolgebied, en de invloeden die Arctica op Nederland en de Nederlanders heeft uitgeoefend. De Noordpool is ook een inspiratiebron voor schrijvers en schilders, kunstenaars en kaartmakers. Zij brengen deze kale, koude, witte werkelijkheid ieder op hun manier in beeld.

Door het smelten van de ijskap wordt de poolzee steeds toegankelijker voor exploitatie en scheepvaart van en naar Europa. Al deze veranderingen zullen zeker gevolgen hebben voor de internationale verhoudingen.

Wat in 1595–1596 niet lukte, het bevaren van de arctische wateren, kan door het smelten van het poolijs vandaag de dag wél. De grens van het mogelijke moet rondom de Noordpool telkens opnieuw worden bijgesteld.

Het noordpoolgebied

Rusland

Poolcirkel

● Noordpool

Dikson haven

Behouden Huis

Karazee

Mototsjkinshar

Archangel

Smeerenburg

Bereneiland

Spitsbergen

Barentsz-zee

Groenland

Noordelijke IJszee

Jan Mayen

Noorwegen

IJsland

Straat Davis

Atlantische Oceaan

De Noordpool in kaart

Op de wereldkaart van Claudius Ptolemeus (tweede eeuw onze jaartelling) is weinig van het noordpoolgebied te zien. Deze kaart bevat al wel enige aanvullingen uit latere tijden. Boven Scandinavië steekt een verkeerd geplaatst Groenland boven de kaartrand uit.

Wereldkaart in *Cosmographia*
Claudius Ptolemeus.

Uitgave Johann Reger, Ulm, 1486,
heruitgave van de editie 1482.

Het Scheepvaartmuseum, A.0145(033)
[kaart 006]

Diederick Wildeman

De Noordpool was in de late middeleeuwen een gebied waarover in Europa vrijwel niets bekend was. Men wist wel dat het naar het noorden toe kouder werd, dat het er in de winter lang donker was en in de zomer juist lang licht bleef, maar het Hoge Noorden lag ver verwijderd van de bekende wereld. Zelfs over Noord-Scandinavië was zeer weinig bekend. Dat er van de tiende tot de vroege vijftiende eeuw een Noordse vestiging op Zuid-Groenland had bestaan, was rond 1500 niet meer dan een vage herinnering.

Pas in de zestiende eeuw begonnen Europeanen – vooral Engelsen en Nederlanders – met de vaart ten noorden van Noorwegen in de richting van Noord-Rusland. De haven van Archangel was de belangrijkste bestemming. Tegelijkertijd begon men met de verdere verkenning van de wateren in het noorden, vooral om te bekijken of daar een doorvaart naar de Stille Oceaan te vinden zou zijn. Tot het eind van de zeventiende eeuw beperkten de verkenningen van het noordpoolgebied vanuit Europa zich tot de noordelijke Atlantische Oceaan. Het zou tot ver in de negentiende eeuw duren voordat de details van de landen in het Hoge Noorden buiten dit gebied beter bekend zouden worden.

In de periode tot 1590 hadden de kaartmakers in Europa nauwelijks enige informatie over het gebied in het noorden van Europa. Op grond van schaarse gegevens zijn er vanaf de late middeleeuwen pogingen gedaan een beeld

te geven van het poolgebied. Aan de hand van enkele voorbeelden is het mogelijk een korte indruk te geven van de ontwikkeling van het in kaart brengen van de Noordpool tot het begin van de achttiende eeuw. Daarbij speelden Nederlandse cartografen een belangrijke rol.

De oudheid als inspiratie

De herontdekking van het werk van Claudius Ptolemeus (uit de tweede eeuw van onze jaartelling) rond 1400 leidde tot een opleving van het maken van kaarten en atlanten. Hoewel alleen de tekst van zijn werk bewaard was gebleven, maakte zijn handleiding voor het maken van kaarten het mogelijk zijn werk te reconstrueren. De middeleeuwse cartografen verwerkten daarbij ook nieuwe informatie. In de eerste editie van Ptolemeus' atlas zien we in het noorden alleen *Mare Congelatum*, de Bevroren Zee. De ligging van Scandinavië, IJsland en Groenland was in de oudheid niet bekend. Maar in de vijftiende eeuw

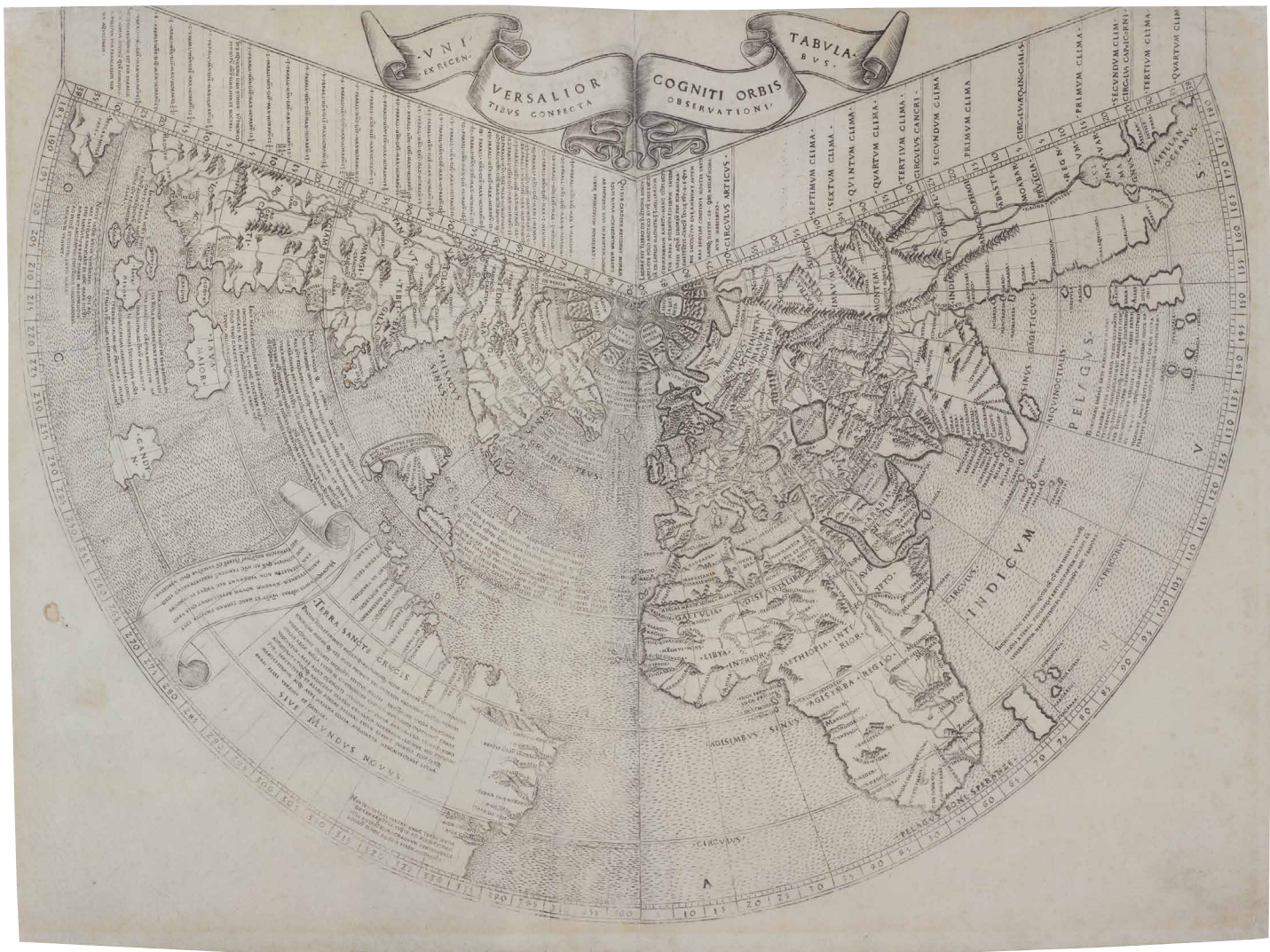

verschenen er nieuwe edities van de atlas, met kaarten waarop aanvullingen zijn aangebracht. In 1482 werd in de Zuid-Duitse stad Ulm een nieuwe editie gepubliceerd van de *Cosmographia* van Ptolemaeus. De wereldkaart in deze atlas vertoont dergelijke moderne aanvullingen: op de wereldkaart is nu het zuidelijk deel van Scandinavië en IJsland (*Isla Glacis*) te zien. Ook Groenland staat erop, hoewel voor ons niet direct herkenbaar. Het is naar het oosten verplaatst en verbonden met een landbrug. Een deel steekt zelfs buiten de rand van de kaart omhoog.

De poollanden

Aan het eind van de middeleeuwen circuleerde er een manuscript van een monnik uit Oxford met daarin een

beschrijving van de Noordpool. De tekst van deze verder onbekende schrijver staat bekend als de *Inventio Fortunata* (de gelukkige ontdekking). Het handschrift zelf is verloren gegaan, maar de inhoud is door een latere tekst wel bekend. De beste omschrijving van de inhoud kennen we nu alleen door een citaat in een brief van Gerard Mercator uit 1577. De Engelse monnik had geschreven dat precies op de pool een grote magnetische rots lag die ervoor zorgde dat de compassen op aarde naar het noorden wijzen. Rond de rots was, volgens dit verhaal, een binnenzee met een kolkende watermassa. Even verder naar het zuiden bevonden zich vier grote poollanden die slechts van elkaar gescheiden zijn door vier smalle zeestraten. Het water werd met kracht

door deze zeestraten naar het zuiden geperst en stroomt dan in de oceanen.

Het verhaal van de *Inventio Fortunata* heeft grote invloed gehad op het kaartbeeld van de Noordpool. De oudst bekende weergave in de vorm van een kaart lijkt de in Neurenberg bewaarde handschrift-aardglobe van Martin Behaim uit 1492 te zijn. Veel duidelijker is de weergave op de wereldkaart van de uit Utrecht afkomstige Johannes Ruys uit 1507. Deze kaart geeft duidelijk de magnetische rots, het kolkende water en de vier poollanden weer. Ruys noemde op de kaart ook de *Inventio Fortunata* als zijn bron voor de magnetische rots. Het is

echter de Vlaamse geleerde geograaf en cartograaf Gerard Mercator (1512–1594) die het idee van de vier poollanden met de magnetische rots een grote bekendheid en vooral geloofwaardigheid heeft gegeven. Ook hij baseerde zich op de *Inventio Fortunata*, maar in tegenstelling tot een kaart als die van Ruys kende zijn werk vele heruitgaven en navolgingen. Op de kaart van Mercator zien we een randzee tussen deze grote poollanden en het Amerikaanse en Aziatische continent ten zuiden ervan. De eerste Europese expedities naar het Hoge Noorden kregen dan ook de opdracht om gebruik te maken van die randzee en de noordelijke kustlijn van Noord-Europa en Azië te volgen.

Op de kaart van Johannes Ruys uit 1508 wordt de meest noordelijke punt van de aarde weergegeven als een rotsig eilandje omringd door stromend water en vier grote eilanden. Het bestaan van deze eilanden baseerde hij op een laatmiddeleeuwse legende, *Inventio Fortunata*, geschreven door een onbekende Engelse monnik. Ten noorden van de 75ste breedtegraad worden de eilanden omsloten door (schier)eilanden. Door de zeestraten lijkt het water krachtig naar het zuiden te stromen.

Universalior Cogniti Orbis Tabula
 Johannes Ruys, uitgave Bernardinus
 Venetus de Vitalibus, Rome, 1508.
 Het Scheepvaartmuseum, A.0145(061)

De eerste Nederlandse expedities

De Nederlandse expedities in de jaren 1594 tot 1597 om een noordoostelijke doorvaart naar Azië te vinden, zijn van grote invloed geweest op het beeld van de Noordpool. De poolkaart van Willem Barentsz uit 1598 is het belangrijkste resultaat van deze reizen. De kaart markeert een grote stap voorwaarts in de cartografie van de Atlantische Poolzee. Er verschijnen nieuwe gebieden op de kaart – zoals Bereneiland en de Spitsbergenarchipel (nu Svalbard) – en reeds bekende gebieden worden gedetailleerder en accurater weergegeven dan voorheen – zoals de kustlijn van Nova Zembla. Ook is de precieze route van de laatste tocht van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck ingetekend, inclusief de locatie van het Behouden Huis op de noordoostpunt van Nova Zembla. En minstens zo belangrijk als die toevoegingen en detailering, is het feit dat de grote poollanden van Ruys en Mercator van de kaart zijn verdwenen. De Noordpool is op de kaart van Barentsz weergegeven als een open Poolzee.

Die nieuwe weergave van het poolgebied had op zijn beurt invloed op latere pogingen om de noordoostelijke doorvaart te vinden. Zo probeerde Jan Cornelisz May in 1611–1612 tweemaal tussen Nova Zembla en Spitsbergen door te zeilen om de arctische Zee te bereiken. Maar in werkelijkheid was zo'n doorvaart onmogelijk; men stuitte rond Nova Zembla en bij Spitsbergen steeds op de grens van het noordpoolpakijns. Met de technische middelen uit die tijd was het niet mogelijk verder te komen; de Nederlanders hadden de grenzen van het bevaarbare gebied bereikt.

De Nederlandse walvisvaart rond Spitsbergen en Groenland in kaart

In de zeventiende eeuw ontwikkelde zich de Nederlandse walvisvaart in de arctische wateren. Eerst gebeurde dat vanaf landstations op Spitsbergen en Jan Mayen. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw vond de walvisjacht vooral plaats langs de grens van het pakijns tussen Spitsbergen en Groenland, en een enkele keer ook ten oosten van Spitsbergen, richting Nova Zembla. In de loop van de zeventiende eeuw wisten de walvisvaarders vanuit Nederland een dominante positie te verwerven in de jacht op walvissen. Vanaf 1719 kwam er zelfs een tweede vangstgebied bij. Vanaf die tijd voeren de Nederlandse schepen ook naar Straat Davis tussen Groenland en